DRIE PROVIN

FOTO: ELMER SPAARGAREN

De Nederlandse provinciegrenzen hebben doorgaans een grillig beloop en sluiten meestal aan bij vroegere of nog bestaande wateren. Aan het natuurlijke karakter, versterkt door een lange en vaak bewogen staatkundige geschiedenis, zeker naarmate we dichter bij de Middeleeuwen komen, ligt een verregaande territoriale versnippering ten grondslag. Slechts op een aantal plaatsen hebben provinciegrenzen (en hetzelfde geldt in feite de rijksgrens) een (kaars-)recht beloop, zoals het geval is tussen Noord-Brabant en Limburg (de Peel), bij de voormalige Semslinie tussen Groningen en Drente (Oostermoersche venen) en verder op een aantal plaatsen tussen Groningen, Friesland, Drente en Overijssel. Daar kruiste de grens gebieden die soms tot in onze tijd (Fochteloërveen) schier onbegaanbare hoogveenmoerassen zijn gebleven. Op een aantal plaatsen grenzen meer dan twee provinciën aan elkaar en is er sprake van drieprovinciënpunten.

Meindert Schroor

Van de tien drieprovinciënpunten die ons land telt, zijn er slechts twee die niet aan of in het water liggen, ofwel met het water in verband zijn te brengen. Om die twee letterlijke drielandenpunten is in het verleden nogal wat commotie geweest. Geen wonder want ze liggen in voormalige hoogveengebieden, waar onbestemde uiteinden (heerden, uitgangen) van de opstrekkende dorpsterritoria in elkaar over plachten te gaan. Met het in exploitatie brengen door middel van een systematische vervening vanaf pakweg de 17de eeuw kregen dergelijke 'woeste gronden' een in geld uit te drukken waarde en kwam het privaatrechtelijke karakter van de vervening in botsing met de publiekrechtelijke aanspraken van markegenootschappen e.d. op de hoogvenen. Beide drieprovinciënpunten liggen in Noord-Nederland, ten noorden van respektievelijk Eesveen, tussen Friesland, Drente en Overijssel en bij Allardsoog, waar Friesland, Groningen en Drente aan elkaar grenzen. Beide worden (niet toevallig) bovendien gemarkeerd door fraaie met de provinciewapens gesierde grenspalen. Dit verhaal gaat over het ontstaan van de grenzen rond het enige echt Noordelijke drieprovinciënpunt: dat tussen Groningen, Friesland en Drente.

Drents Plateau

Een fraaie 18de eeuwse grenspaal aan de voet van een oude eik in de nabijheid van Allardsoog tussen Bakkeveen en Een geeft exakt de plaats aan waar de drie noordelijke provincies aan elkaar grenzen. Die exaktheid dateert om precies te zijn uit 1737 toen na ruim tien jaar onderhandelen overeenstemming werd bereikt tussen Friesland en Drente, nadat de Groningers en de Friezen elkaar in de jaren 1720-1724 op dit punt hadden gevonden. In de late Middeleeuwen was het grootste deel van het Drents Plateau met zijn uitlopers in de Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier nog bedekt met hoogveen en nagenoeg onbewoond. Volgens Tijms telde geheel Drente in 1300 nog geen 9.600 inwoners (vgl. 1990: 441.000), die zich voornamelijk ophielden in de esdorpen die als kralensnoeren langs de beekdalen lagen. In het Zuidelijk Westerkwartier van Groningen en in de Zuidelijke Wouden lagen de weinige streek- en esdorpen, parallel met de brede zachtglooiende beekdalen waardoor riviertjes als de Oude Riet, de Boorne, de Tjonger en de Linde het overtollige water van het Drents Plateau naar lager gelegen streken afvoerden. De dichtbevolkte gebieden van het Noorden bevonden zich in de kleistreken, bezaaid met talloze kerkdorpen die dikwijls weinig meer waren dan terpgehuchten. De natte hoogveenstreken beperkten de toegankelijkheid van de Friese kleistreken vanuit het zuiden. Daarbij dienen we in het oog te houden dat ook de uitgestrektheid van de uiteenlopende landschappen vaak sterk wisselde en zeker tijdens de late Middeleeuwen het ene gelegenheidsverbond tussen landstreken het andere opvolgde.

Landweer

Omstreeks 1225 duikt het gebied waar de drie provincies aan elkaar grenzen voor het eerst op in de geschreven bronnen als abt Siardus van het Hallumer klooster Mariëngaarde de kluizenaar Dodo naar een 'mirica prope Threnteam', d.w.z. een heideveld in de nabijheid van Drente (d.i. Bakkeveen) zendt. Hij sticht er een uithof die kort daarop in een priorij wordt omgezet. Eveneens bij Backenven werd in 1231 gedurende de nasleep van de beruchte slag bij Ane (1227), waarin de bisschop van Utrecht het tegen zijn opstandige Drentse onderdanen moest afleggen, een legertje Friezen door Drentse strijders in de pan gehakt. Kennelijk nodigde het gebied meer geestelijken uit tot contemplatie, meditatie en zelfs definitieve vestiging. Omstreeks 1300 werd iets westelijker het Cisterciënzer vrouwenkloostер Trimunt gesticht, terwijl tussen dit klooster en de priorij van Bakkeveen de uithof of het voorwerk (Voorwerksbrug!) Siegerswoude van het

:IENPUNT

GRONINGEN FRIESLAND DRENTE

klooster Smalle Ee ontstond. Wellicht waren de bewoners van deze instellingen de eersten die op grotere schaal de spade in het ongerepte hoogveen staken. Aan gene zijde van de grens blijkt de bisschoppelijke leenman Roelof van Steenwijk omstreeks 1380 grond te bezitten bij Een in het kerspel Norg. Uit de voorgaande gebeurtenissen wordt duidelijk dat de grens tussen Friese en Drentse streken reeds in de Middeleeuwen door dit gebied liep. Een belangrijke territoriale verschuiving kreeg zijn beslag in of omstreeks 1313 toen de Stellingwerven zich van Drente losmaakten om twee eeuwen later definitief tot het gewest Friesland toe te treden. Het eerste dokument dat specifiek een grens aanduidt dateert uit 1508. Het gewaagt van een landweer *'tusschen den drentsche en vriessche landt'*, die tevens de grens markeerde tussen het recht van de buren van Een en *'die van backaveen'*. Het aardige is dat deze landweer nog steeds bestaat en pal ten westen grenzend aan het HCR 'De Drie Provinciën' de grens tussen Friesland en Drente vormt. In 1930 kwam hij door legatering aan 'It Fryske Gea' die daarmee zijn eerste bezit verwierf. Waarschijnlijk werd de grensversterking in de vijftiende eeuw opgeworpen, mogelijk in verband met de verbetering (in 1467) van de weg die van Groningen via Norg over Bakkeveen naar de Stellingwerven liep. Restanten van deze door wagensporen uitgereden en uitgewaaide verbinding zijn als holle weg herkenbaar op de Bakkeveenster Heide iets westelijk van de landweer.

De heren van Nienoord

In de zestiende eeuw kreeg het gebied zowel een grotere strategische als ekonomische waarde. De strategische betekenis hing vooral samen met de strijd tegen de Spanjaarden die nadat Friesland, de Groninger Ommelanden en Drente zich in 1579/1580 bij de Unie van Utrecht aansloten tot 1592/1594 het noorden vanuit hun steunpunten Steenwijk en Groningen onveilig maakten. Friesland, onder graaf Willem Lodewijk het steunpunt van de calvinisten, liet schansen opwerpen bij de Friese Palen en aan de Zwartedijk (Zwartedijksterschans), kortom op strategische plekken waar de zandruggen een droge gang door het drassige hoogveen garandeerden. Daarvan lag de laatste schans bijna drie kilometer ten oosten van de landweer en dus feitelijk op Drents gebied.
Zolang de betekenis van de hoogvenen zich beperkte tot het graven van een enkel turfje voor eigen gebruik of de verbouw van boekweit door de bewoners van aanpalende dorpen was er weinig aan de hand, maar rond 1550 lieten kapitaalkrachtiger heerschappen hun oog vallen op de nagenoeg ongerepte heidevelden. Toevallig waren dit heerschappen die ook politiek een stevige vinger in de pap hadden. Het geslacht Van Ewsum uit Middelstum had sedert 1485 zowel rond Roden als Midwolde (Nienoord) een stevig piéd à terre opgebouwd. In 1531 kreeg hun rijkdom een extra dimensie dankzij de verwerving van het erfgrietmanschap van het zuidelijkste deel van het Zuidelijk Westerkwartier (Vredewold). De drie broers Van Ewsum hadden verregaande plannen die onder meer de zoutwinning en een grootscheepse vervening behelsden. Rond 1550 legden zij de basis voor de veenkolonie Leek. Bij een boedelscheiding in 1558 bleek dat de familie nagenoeg al het veen tussen Haule en Veenhuizen bezat. In en rond het veen stuitten ze op taaie juridische en soms fysieke tegenstand van zowel de aangrenzende Drentse dorpen Een en Steenbergen, als van de abdij van Aduard die over en weer gemene zaak maakten tegen de ondernemende jonkers. Een reeks processen voor het gewestelijk gerecht van Stad en Lande over het beloop van de grenzen bracht echter geen uitsluitsel. Wel werd duidelijk dat zo'n beetje alles ten westen van Een door de Opsterlandse (Friese) en Vredewolder (Groninger) dorpelingen als hun territoir werd beschouwd, zonder dat de Drentse dorpen wier aanspraken tot de landweer en de hoogte de Breemhaar reikten, een stok tussen de deur kregen.

Vervening

Terwijl bij de veenexploitatie van de Van Ewsum's de wind uit de zeilen raakte, kreeg de vervening aan de Friese zijde van de grens na 1600 juist de wind mee. Vanuit Surhuisterveen, Drachten, Gorredijk, Heerenveen en Noordwolde drongen de veencompagnieën met hun vaarten steeds dieper het hoogveen in. In 1664 hadden de verveners met de aanleg van de Drachtster Compagnonsvaart Bakkeveen bereikt, waarbij dwarsvaarten (wijken) op verschillende plekken (o.a. Ureterp en Siegerwolde)

Luchtfoto bij Allardsoog. De pijl geeft het drieprovinciënpunt aan

FOTO'S: AEROPHOTO EELDE

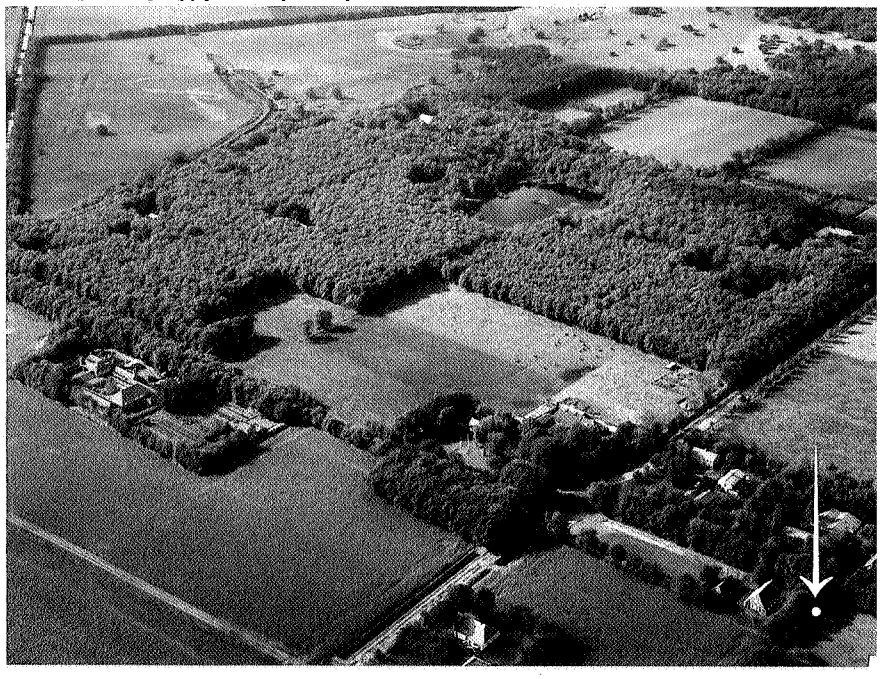

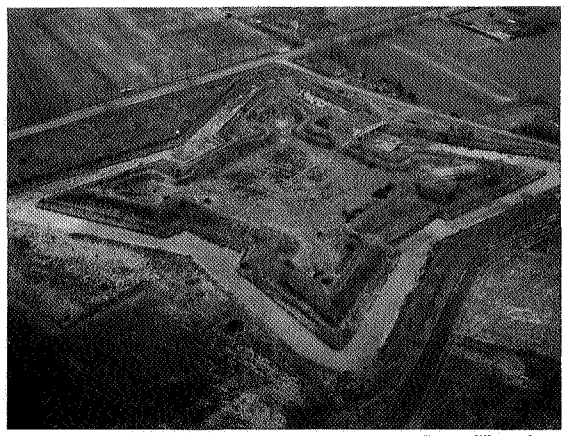

Zwartendijksterschans

in rap tempo de vage lijn naderden die tussen de Friese Palen en de Zwartedijksterschans voor de Fries-Groningse grens doorging. Van zowel Friese als Groninger zijde werd gedurende de 17de eeuw een aantal keren tevergeefs gepoogd tot een 'limietscheidinghe' te komen. Pas in 1717 kwamen er tussen Friesland en Groningen serieuze onderhandelingen op gang over de grens tussen de 'vanouds bekende' Lauwers in het noorden en de Zwartedijkster Schans in het zuidoosten. Drente, aanvankelijk eveneens uitgenodigd tot de onderhandelingen, hield zich afzijdig, kennelijk uit vrees dat de territoriale belangen van de buurtschap Een het pleit tegen die van het machtige Friesland als eigenaresse van de Zwartendijksterschans, alsmede Stad en Lande en de heren van Nienoord zouden verliezen. Slechts enkele jaren eerder hadden de inwoners van Een ternauwernood kans gezien de gezamenlijke verveningsplannen van baron Van Aylva, als heer van Bakkeveen en de heren van Nienoord op hun dorpsgebied te voorkomen.

Zwartendijksterschans

Toen Friesland en Groningen in 1724 tot overeenstemming kwamen en de tegenwoordige grens werd vastgesteld liep deze dan ook tot aan de door Friese troepen bemande Zwartendijksterschans. Zulks ondanks herhaald aandringen van de zijde van Friesland om Drente bij de onderhandelingen te betrekken. Het antwoord uit Groningen luidde steeds weer dat *'het terrain tot* (d.w.z. ten westen van) *de Swarte Schans alleen contigu is aan beijde de Provincien, sonder dat hierover met de Landschap Drenthe iets is te demeleren'*. Met andere woorden de opstrek van de Groninger dorpen Nuis, Marum, Niebert en Tolbert liep over de gehele linie tot aan de grens met Friesland zonder dat daar Drents territoir tussenkwam. Na het ratificeren van de Fries-Groningse grensovereenkomst gingen bewoners van Een aanstonds over tot het verwijderen van de grensmarkering. Uiteindelijk zouden de Groningers pas in 1822 iets toe moeten geven en werd de hoek die de grens tussen beide gewesten maakt 675 meter westelijk (gerekend uit het midden der schans) gelegd, waarmee de Zwartendijksterschans in zijn geheel Drents werd.

Een rapport uit 1731

Intussen startten Friesland en Drente reeds in 1725 onderhandelingen over de grens tussen de landweer in het noordwesten en Elslo/Wateren in het zuiden. De Drentse en Friese aanspraken liepen nogal uiteen, vooral tussen Appelscha en Smilde. Toch werd er hier (in 1731) het eerst overeenstemming bereikt. Dat het resultaat zo lang op zich liet wachten kwam doordat noodzakelijke terreinverkenningen door de delegaties vanwege de gebruikelijke onbegaanbaarheid slechts 's zomers mogelijk waren en bovendien de Statenvergaderingen van de gewesten minder frekwent dan tegenwoordig en uiteraard op verschillende tijdstippen bijeenkwamen. In het verslag dat de Friese vertegenwoordigers van de eerder vermelde overeenkomst aan de Staten zonden (dd. 26 juli 1731) merkten zij op dat *'Ons gemaakt accoordt Sig alleen uijtstreckt vande Lantweer bij Elslo tot aande Lantweer bij het Swarte Water, ende het terrein van daar tot de Swartdijkster Schans ter lengte van ongeveer een Uijr* (5 km – M.S.), *soost van Onse kant gepretendeert wort, of tot de Landweer na de kant vant Waesmeer* (in noordwestelijke richting, langs de pas vastgestelde grens met Groningen – M.S.), *soo die vant Landschap* (Drente – M.S.) *sustineeren'* buiten de overeenkomst bleef. Het rapport vervolgt: *'De difficulteijt, die Wij hieromtrent gevonden hebben, bestaat niet uijt 't terrein selve, 't geene van geringe wardije en altesamen heijde is, maar in de samenlopingh der drie Landen van Frieslandt, Stadt en Lande en Drenthe. 'T is U Edel Mogenden bekent, dat de Conventie met Stad en Lande, de Scheidgruppel gereguleert is vant Waasmeer in een egale linie tot de Swartedijksterschans, sonder dat die vande Landschap daaromtrent gehoort sijn, niettegenstaande UW gecommiteerden daarop urgeerden, maar hetselve bij die van Stadt en Lande plat afgeslagen wierde; ook konden de heeren gecommiteerden van Drenthe niet ontkennen, dat deese Provincie* (d.w.z. Friesland) *in een ongeturbeerde possessie van de voorschreven vervallen schans is . . .'*

Uitstulping

Drie jaar later werden de onderhandelingen hervat over dit gebied bij de schans dat de vorm van een vierkant heeft en toentertijd 'Questieus Veldt' werd genoemd. Daarbij kwamen verschillende voorstellen op tafel. Een van de Drentse voorstellen wilde bijvoorbeeld aan Friesland een taartpunt laten waarvan de zuidgrens van het zuideinde van de landweer op de schans aanliep. Uiteindelijk (1737) werd het omstreden gebied nagenoeg in tweeën verdeeld, waarbij het zuidelijke deel aan Friesland kwam en het noordelijke deel van de uitstulping met de Zwartendijksterschans aan Drente werd toebedeeld. De grens kwam daardoor opnieuw en definitief langs de landweer te liggen en Drente kreeg een gebied terug dat gezien de ligging van dat objekt vanouds Drents was. De uiteindelijke Friese toegeeflijkheid had intussen alles te maken met de voor Friesland succesvolle onderhandelingen over het zuidelijke stuk van de grens en ook met de wens van de invloedrijke bezitter van de Hauler venen en grietman van Opsterland, Augustinus Lycklama à Nijeholt, om zijn gehele bezit binnen de grenzen van Friesland te houden. Nadat ook Drente op 21 maart 1738 de gehele overeenkomst ratificeerde kwam het drieprovinciënpunt op zijn huidige plaats te liggen. De naam Allardsoog ontleent de buurtschap bij het drieprovinciënpunt aan de Harlinger koopman Allard Scheltinga die na 1778 de venen in dit gebied kocht en wiens gebeeldhouwde oog op een gevelsteen in de muur van de hier staande voormalige herberg prijkt. ●

Geraadpleegde literatuur

Schroor, M., Tusken Lauwers en Linde; De grinzen fan Fryslân mei Grinslân, Drinte en Oerisel benammen yn de 18de ieu. In: It Beaken 52 (1990), pp. 161-193.
Schuiling, R., De grenzen van Drenthe. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde (XI) 1896, pp. 89-125.
Winter, P. J. van, Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen? In: Verkenning en Onderzoek. Groningen, 1965, pp. 189-240.